

УДК 94(477.41)«19»
ББК 63.3(4УКР-4КІЙ)52

Юлія Магась-Демидас

Участь земських установ у кооперативному русі Київської губернії на початку ХХ ст.

У статті розглянуто діяльність земських установ Київської губернії в галузі кооперації. Охарактеризовано основні напрямки допомоги кооперативам, внесок окремих земських діячів у розгортання кооперативного руху в означений період. Проаналізовано позитивні результати співробітництва земств із кооперативами, а також прорахунки у цій сфері.

Ключові слова: Київська губернія, земство, земський інструктор, сільськогосподарська кооперація, кредитний кооператив, споживче товариство.

На початку ХХ ст. на території Київської губернії стрімко розвивався кооперативний рух. Так, у 1912 р. за кількістю споживчих товариств Київщина посідала перше місце у Російській імперії¹. Водночас, кількість не завжди була ознакою якості. Численні дрібні кооперативні установи у переважній більшості залишалися економічно слабкими, ставлення до них селянства, що складало основну частку учасників, – дилетантським. Проте, якщо порівняти становище кооперації у перші роки ХХ ст. і напередодні I Світової війни, побачимо, що було здійснено значний стрибок у розвитку. Тому необхідно з'ясувати, які фактори спричинили піднесення кооперативного руху у вказаний період. Результати досліджень свідчать, що це були, насамперед, події революції 1905-1907 рр., столипінська аграрна реформа та їх наслідки: піднесення суспільної свідомості, розвиток капіталістичних відносин. Одним із чинників, за допомогою якого кооперація перетворилася на вагому економічну та громадську силу, стала діяльність земств: установ, які діяли на місцях і вступали

© Магась-Демидас Ю., 2013

Магась-Демидас Юлія Іванівна - кандидат історичних наук, доцент кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету ім. І. Я. Франка.

в безпосереднє співробітництво з товариствами, надаючи їм фінансову та ідеологічну підтримку. Аналіз поставленої проблеми дозволить глибше зрозуміти процес розвитку кооперації, співпраці різних соціальних станів заради спільної мети.

Досліджуване питання епізодично висвітлювалося у дореволюційній історіографії (В.Хижняков², С.Маслов³, А.Кулижний⁴, О.Анциферов⁵). У радянській історичній науці йому не приділялося належної уваги. Серед сучасних українських дослідників варто назвати праці В. Марочка⁶ та І.Фаренія⁷. Окремі дослідження проблеми здійснив російський науковець А. Корелін⁸. Проте, у вказаних роботах на діяльність земств у галузі кооперації вказується лише в контексті інших подій кооперативного життя. Тому існує потреба більш глибокого й системного аналізу даної проблеми, виділення її в окремий предмет дослідження.

Метою даної публікації є розгляд основних напрямків діяльності земських установ Київської губернії на теренах кооперації, оцінка її ефективності для розвитку кооперативних установ, здобутків та прорахунків.

Земські установи на території Київської губернії почали діяти у 1904 р. на основі Положення про управління земським господарством у дев'яти західних губерніях (1903 р.). Вони були підконтрольні місцевій адміністрації та МВС⁹. Юридично діяльність земств у галузі кооперації, зокрема кредитної, регулювалася Положенням 1904 р., а також інструкціями для земських працівників¹⁰.

Як показала практика, діяльність земств у галузі кооперації мала ряд недоліків, проте справила відчутний позитивний вплив на розгортання кооперативного руху в губернії. Співробітництво земств із кооперативами було взаємовигідним: селянство сприймало кооперативні установи як «свої», в той час як функцій земства часто не розуміло. Тому, якщо земські установи проводили певні заходи під егідою кооперативів (влаштування прокатних станцій, проведення курсів чи сільськогосподарських виставок тощо), вони знаходили більш жвавий відгук серед населення, ніж у разі здійснення тих же кроків суто від імені земства. Отже, співпраця земств і кооперативів дозволяла останнім покращити своє становище,

а земським установам ефективніше виконувати свої функції¹¹, масштабніше розгорнути діяльність: надавати допомогу не окремим господарям, а широкому колу жителів певного села. Земські каси, метою яких було надання фінансової допомоги населенню, в силу великого радіусу дії та віддаленості від конкретного господаря, часто не володіли інформацією щодо потреб і кредитоспроможності позичальників, а ось кооперативи безпосередньо на місцях мали можливість налагодити кредитування краще¹².

Щоправда, серед урядовців, поміщиків, та й самих членів земських установ існували розбіжності у ставленні до такого роду діяльності. Частина їх вважала її необхідною і невід'ємною функцією. Проте було багато прихильників протилежної позиції, на думку яких не варто було розбещувати населення «легкими грішми», втручатися у повільний процес розвитку ринкових відносин на селі. Така позиція пояснювалася тим, що частині поміщиків було важко змиритися з ліквідацією станової відокремленості селянства, наближенням його юридичного статусу до інших верств населення. Їх інтерес до кооперації пояснювався і філантропічними, і прагматичними міркуваннями: з одного боку, допомогти хліборобам покращити своє матеріальне становище, захистити їх від лихварів, але з іншого, – відволікти тим самим увагу селянства від поміщицьких земель. Це влаштовувало і лібералів, які прагнули до капіталістичної перебудови сільського господарства, і консерваторів, система ведення господарства яких була тісно пов'язана зі збереженням середнього прошарку селянства¹³.

Варто зазначити, що земства не могли займатися насадженням кооперативів зверху, а тільки сприяли там, де люди свідомо підходили до справи¹⁴. Інакше земська допомога ставала неефективною. Яскравим прикладом слугував випадок у сільськогосподарському товаристві Зозівки Липовецького повіту Київської губернії, члени якого не були належно обізнані зі справою. Коли земство виділило на розвиток товариства 300 руб., горе-кооператори не знали, що робити з коштами¹⁵.

Серед трьох правобережних губерній, де земські установи створювалися в особливому порядку, саме земства Київщини першими звернули увагу на кооперацію – у 1904 р. Але тоді

влада не дозволила співробітництво з кооперативами¹⁶. Тільки 1907 р. Київська губерньська управа здійснила перші кроки такої співпраці, які полягали у безкоштовному розповсюдженні типових статутів споживчих товариств. Того ж року вона організувала перший з'їзд споживчої кооперації, постанови якого управа надрукувала й розіслала в усі товариства.

Спочатку сприяння кооперації полягало в популяризації та організації нових кооперативів, а згодом, із 1909 р., земці почали звертати увагу на роботу діючих установ (внутрішню будову товариств, правильність постановки справ у них), проводити інструктажі, давати рекомендації¹⁷. Важливою подією для кооперативів стало відкриття у 1909 р. губерньської каси дрібного кредиту. Крім неї діяли повітові каси в Києві, Умані, Черкасах, Чигирині, Бердичеві й Таращі. Ці установи надавали фінансову допомогу кооперативам. Зокрема, станом на 1913 р. у Київській губерньській земській касі користувалися кредитом 53 кредитних товариства на суму 436100 руб., 64 ощадно-позичкових – відповідно на 397445 руб., Київський союз споживчих товариств одержав позику в розмірі 7 тис. руб., 3 сільськогосподарські кооперативи – 11500 руб., 8 споживчих – 6400 руб., 3 молочні артілі – 1400 руб. 79% позик були короткостроковими і 21% – довгостроковими¹⁸.

Перед наданням кредиту у земській касі її працівник з'ясовував кредитоспроможність товариства, правильність ведення справ у ньому¹⁹. Після виділення коштів каса мала право здійснювати ревізії кредитованих товариств, щоб перевіряти їхнє становище²⁰. Київська губерньська каса дрібного кредиту мала двох інспекторів, що допомагали кооперативам²¹.

Крім інспекторів дрібного кредиту при земствах запроваджувалися посади кооперативних інструкторів, основною функцією яких була робота в даній галузі. У 1911 р. до Київського губерньського земства запросили 4-х інструкторів зі споживчої кооперації (два з них поєднували цю роботу з інструкторськими обов'язками з питань дрібного кредиту). Для них було розроблено спеціальні інструкції. Крім губерньських по одному інструктору працювало в Київському, Васильківському, Сквирському, Черкаському й Чигиринському повітах²². Протягом перших двох років інструкторську до-

помогу отримали 160 кооперативів. Окрім ревізування, консультування, складання річних звітів інструктори займалися підготовкою кадрів на місцях. Важливого значення надавалося запобіганню зловживанням у кооперативах²³.

Певну увагу Київське земство приділяло сільськогосподарській кооперації. Протягом 1907-1912 рр. за сприяння Київської губернської земської управи було створено 4 товариства садівництва (одне з яких невдовзі закрилось). У 1908 р. розпочалися заходи з плодівництва, а через кілька років – бджільництва. З 1913 р. надавалася підтримка розвитку птахівництва, зокрема яечних артілей²⁴. Узагалі, діячі Київського земства вважали, що для піднесення аграрної сфери найкраще підходили не універсальні, а більш кредитоспроможні спеціалізовані кооперативи. Тому більше уваги приділяли саме цьому виду установ²⁵.

Агрономічна допомога здійснювалася й через інші види кооперативних об'єднань. Так, 1912 р. Уманське повітове земство обладнало при Дзенгелівському ощадно-позичковому товаристві пункт із переробки фруктів та овочів. У ньому селяни безкоштовно сушили плоди, готувати вино, яблучну пасту чи пастилу (про останню вони раніше й гадки не мали)²⁶.

У 1910 р. на Київщині розпочалася земська робота зі сприяння молочарським кооперативам²⁷. Протягом 1912 р. у цій галузі було організовано 10 нових артілей: 6 – губернським земством, 4 – Київським повітовим. Для цього земським спеціалістам довелося зробити 30 виїздів на місця (загальною тривалістю 90 днів). Населення було настільки далеким від артільної справи, що в окремих населених пунктах, щоб усе пояснити, доводилося витратити на один виїзд по 3-5 днів²⁸. Станом на кінець 1913 р. Київське повітове земство організувало 16 молочарських товариств²⁹. Проводилися також читання, присвячені скотарству, молочарству і молочної кооперації, під час яких сільським господарям роздавали брошури, написані інструктором із молочарства К. Михайлюком³⁰.

Земство намагалося налагодити збут молока окремими сільськими господарствами, однак, ця справа виявилася нерентабельною. Тому було вирішено організувати її за участю кооперації³¹. Зокрема, у 1913 р. Київська повітова управа

відкрила в приміщенні міського критого ринку кооперативну крамницю для збуту продукції молочарських артілей. Вона також домовилася з окремими лікарнями про постачання для них молочних продуктів³².

Серед земських діячів, що відзначилися працею на «кооперативній ниві», варто назвати інструкторів при Київській губернській касі дрібного кредиту І. Архангельського, П. Пожарського³³, інструктора при Сквирському повітовому земстві М. Москаленка³⁴, Уманському – М. Бойкова, Черкаському – В. Гальянова³⁵. Вагомий внесок у розвиток молокопереробної кооперації на Київщині зробив губернський земський інструктор із молочарства К. Михайлюк³⁶. Він писав популяризаторські книги українською мовою, друкувався в періодичній пресі з практичними порадами³⁷, сам брав участь у створенні товариств, зокрема Узинського й Ненадихського (відповідно Васильківський і Таращанський повіти)³⁸.

Крім інструкторів важливу роль у розгортанні кооперативного руху відігравали земські агрономи. Наприклад, сільськогосподарське товариство села Лучин Сквирського повіту Київської губернії виникло завдяки заходам земського повітового агронома Коліберського³⁹.

Крім інструкторської допомоги були й інші напрямки діяльності земських установ у галузі кооперації. Наприклад, серйозна увага приділялася страхуванню кооперативного майна, зокрема споживчих товариств. Таке страхування було вигіднішим, ніж приватне. Для прикладу, Київське земство пропонувало кооперативам знижку від 10 до 30 %. Допускалася для товариств і розстрочка⁴⁰.

Наступним важливим аспектом стало проведення кооперативних курсів, лекцій, читань. Протягом 1911 р. Київська земська управа організувала 10 кооперативних читань, 1912 р. – 5⁴¹.

Найбільш ефективним просвітницьким заходом були курси. Київська губернська управа проводила кооперативні заняття, що включали теоретичну й практичну частини. Впродовж 1912 р. нею було організовано 7 курсів із дрібного кредиту й 4 – зі споживчої кооперації, на що витратили 4328 руб. Вартість одних курсів у середньому становила 433 руб., на одного слухача в середньому витрачалося 12 руб. (загалом навчалось 206

слухачів із кредитної кооперації та 152 – зі споживчої). Під час курсів залучалося відповідно 27 і 25 лекторів, які прочитали відповідно 423 і 330 годин лекцій. За соціальним станом слухачами були 278 селян та 80 міщан, із них 137 працювали службовцями в товариствах⁴².

Такі курси доцільно поділити на два види. До першого належали ті, що присвячувалися сільському господарству в цілому або певній його галузі, але до їхньої програми входили питання стосовно діяльності кооперативів. Наприклад, у травні 1914 р. в с. Забуянні Київського повіту земством проводилися курси, присвячені молочарській галузі загалом та молочарським товариствам зокрема⁴³.

Другим видом були суто кооперативні курси, що ознайолювали з кооперацією взагалі, окремими її галузями або окремими аспектами діяльності (наприклад, курси з рахівництва в кооперативі).

Звісно, усі просвітницькі заходи проходили з дозволу поліції й під її наглядом. За найменшої підозри вони заборонялися. Скажімо, 1911 р. циркуляром київського губернатора заборонено проводити читання й бесіди інструкторам дрібного кредиту і споживчої кооперації С. Сухенку, І. Архангельському, П. Доманицькому, П. Пожарському⁴⁴. У січні 1914 р. заборонено проведення кооперативних курсів у Білій Церкві як таких, що «мають яскраве соціалістичне забарвлення в душі українофільства, і з огляду на помічений [жандармськими органами – Ю. М.-Д.] вплив революційних партій на кооперативний рух»⁴⁵. Між тим, їхня програма не передбачала жодного політичного питання й нічим не відрізнялася від інших подібних заходів.

На заваді кооперативній просвіті ставали русифікація й неписьменність селянства. По це свідчили враження одного зі слухачів кооперативних курсів у Києві. Він скаржився на те, що «слухачі-кооператори слухають п. Ярошевича, як і п. Гаршина, Бойкова, Беретті та інших, як вони пересипають свою мову словами: ресурси, індустрія, доминирующее й другими, які од вуха одскакують і тільки напружують увагу слухача»⁴⁶.

Селяни скаржилися на брак україномовної літератури. Російських книг, особливо посібників на господарську тематику, вони не розуміли⁴⁷. Проте іноді, через підозрливість до кооперації,

заборони накладалися і на російськомовні видання. Скажімо, Київська єпархіальна училищна рада постановила стежити, щоб у єпархії серед учнів та викладачів не поширювався кооперативний журнал «Наше дело», з огляду на його шкідливість «у всіх відношеннях»⁴⁸.

З огляду на численні обмеження товариствам чи приватним особам було надзвичайно важко отримати дозвіл на проведення кооперативних курсів, нарад та з'їздів. Земства, до яких влада мала більше довіри, користувалися в цьому плані ширшими можливостями. Тому більшість кооперативних заходів організовувалася саме за їх участю⁴⁹. Крім того, залучення освічених земських працівників підвищувало результативність заходів.

Ще одним напрямом роботи земств стало дослідження розвитку кооперативного руху з метою з'ясування, якої саме допомоги потребували товариства. Недоліком таких спроб було те, що кожне земство проводило облік незалежно від інших губерній, у різний час, різними методами⁵⁰. Найчастіше інформація збиралася за допомогою анкет. Для обстеження споживчих товариств такі анкети розробив київський інструктор М. Бойков. Збирання матеріалів про споживчу кооперацію почалося зі скликанням з'їзду споживчих товариств 1907 р.⁵¹

Земство також видавало кооперативні листки і брошури. Київська губерньська земська управа розсилала видану агрономічним відділом брошуру «Как устроить потребительную лавку», друкувала типові статuti. Було розроблено просту форму рахівництва, опубліковано присвячений їй посібник, що розсилався безкоштовно⁵². Інструктор М. Бойков написав брошуру «Как открыть и вести потребительное общество в деревне»⁵³. На сторінках земського видання «Газета» друкувалися пропагандистські матеріали⁵⁴.

Корисним для кооперативів став досвід земств із організації сільськогосподарських складів, облаштування прокатних пунктів, дослідних полів. Земські установи мали можливість закуповувати дешевший і якісніший реманент, тому вони ставали в цій справі посередниками між кооперативами й приватними фірмами⁵⁵. Важлива роль відводилася також посередництву зі збуту сільськогосподарської продукції, проведенню сільськогосподарських виставок і ярмарків⁵⁶.

Таким чином, здобутки земства в означеній галузі були очевидними. Але мали місце й недоліки в роботі, перепони, зумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Як уже зазначалося, на заваді ширшого розгортання земських заходів ставали підозріле ставлення властей до кооперації, бюрократія, неграмотність селянства. Крім цього, бракувало коштів для надання своєчасної підтримки кооперативам. Зокрема, коли 1910 р. Київський союз споживчих товариств, - центральна організація споживчої кооперації губернії, - опинившись у скрутному становищі, попросив фінансової допомоги у Київського земства, те не змогло виділити гроші, бо такі витрати не передбачалися кошторисом. У той самий час, наприклад, Подільське земство надало 1800 руб. на допомогу ще не існуючому, але запланованому до відкриття союзів споживчих товариств Поділля. «Для нас це напівфантастичний факт, про який можна тільки мріяти», - писав у часописі «Наше дело» один із кооператорів Київщини⁵⁷. Згаданий випадок нашо́вхує на думку, що допомога земств залежала не тільки від фінансового забезпечення (навіть чи Подільське земство мало більше коштів, ніж Київське), а й від позиції їхніх працівників, бюрократичних процедур.

Частина земських діячів убачала недоліком роботи своєї установи надмірну опіку, що загрожувала самодіяльності товариств. Наприклад, ініціатива створення кооперативних союзів у багатьох випадках належала земствам, що було позитивним моментом, але разом з тим, земські управи й каси дрібного кредиту іноді, навпаки, мимоволі слугували перепорою для створення союзів, виконуючи їхні функції⁵⁸.

На Правобережжі траплялися випадки вступу земств до кооперативних об'єднань. Так, восени 1913 р. Уманська повітова каса дрібного кредиту вирішила увійти до місцевого закупівельного товариства з внеском 1000 руб.⁵⁹ З одного боку, це зміцнювало фінансове становище таких об'єднань. Проте, слабкі товариства, поряд із фінансово міцними земствами, не могли однаковою мірою брати у них участь, що могло призвести до порушення головних принципів кооперації. Тому на Всеросійському з'їзді земських кас у Москві (вересень 1911 р.) було вирішено, що об'єднання кас із кооперативами має бути тимчасовим – до створення міцних кооперативних союзів⁶⁰.

Допомога земств у багатьох випадках характеризувалася безсистемністю, що призводило до нерівномірного розвитку різних видів кооперативних установ у краї. Поширення того чи іншого виду кооперації у певному районі залежало від потреб населення, економічних та природних факторів. Але траплялося так, що земство звертало посилену увагу на один із видів кооперації, забуваючи про інші. Наприклад, у Київській губернії управи активно пропагували споживчі товариства, розсилали тисячі примірників брошур про них, а от до питань сільськогосподарської кооперації зверталися менше. Земські працівники визнавали цю проблему, констатували необхідність розробки основних положень земського сприяння кооперативній справі з метою більш системної й раціональної організації заходів⁶¹.

Отже, співробітництво земських установ і кооперативів зумовлювалося тим, що вони мали спільні завдання: підвищення добробуту селянства, захист населення від лихварів і посередників, пропагування й практичне впровадження прогресивних методів господарювання. Земства володіли необхідними науковими знаннями й матеріальними засобами, проте їхні заходи не завжди були ефективними через несприйняття з боку селянства. Натомість кооперативи були ближчими до народу, але не мали достатніх для розгортання діяльності ресурсів. У результаті співпраці земства змогли скористатися розгалуженою мережею кооперативів і надати таким чином більш відчутну допомогу хліборобам. Товариства, в свою чергу, отримали необхідну фінансову й ідеологічну підтримку.

Земські установи здійснювали інструкторську, просвітницьку, дослідницьку роботу, організовували виставки, надавали послуги субсидування, кредитування, страхування та посередництва. Вони ініціювали створення нових товариств і їх об'єднань, сприяли координації кооперативного руху, проводячи з'їзди й наради.

Серед недоліків і прорахунків у діяльності земств у даній галузі слід назвати відсутність єдиного плану проведення заходів, що призводило до їх безсистемності, часто не дозволяло надати допомогу саме там, де вона була потрібна найбільше; бюрократичні процедури; брак коштів тощо. Опіка

земств над слабкими кооперативами, з одного боку, дозволяла останнім стати на ноги, проте, з іншого, загрожувала їм втратою самостійності й ініціативності.

Проте, вказані недоліки не применшують позитивного значення співпраці земських установ із кооперативами, яка була продуктивною і вигідною для самих установ та населення загалом.

Примітки:

¹ Хейсин М. Развитие кооперативного движения потребителей в России / М. Хейсин // Вестник кооперации. – 1912. – Кн. 5. – С. 61; Шапиро И. А. Руководство по всем отраслям кооперации. Теория, практика и история потребительской, кредитной, производительной и сельскохозяйственной кооперации / И. А. Шапиро. – СПб.: Кн-во «Прометей» Н. Н. Михайлова, 1913. – С. 150.

² Хижняков В. В. Земство и кооперация / В. В. Хижняков. – М., 1918. – 144 с.

³ Маслов С. Земство и его экономическая деятельность за 50 лет существования. 1864-1914 г. / С. Маслов. – М.: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1914. – 98 с.; Маслов С. Земство и кооперация / С. Маслов. – М.: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1914. – 48 с.

⁴ Кулыжный А. Е. Деревенская кооперация / А. Е. Кулыжный. – Пг., 1918. – 214 с.

⁵ Анцыферов А. Н. Очерки по кооперации: сборник лекций и статей. 1908-1909 гг. / А. Н. Анцыферов. – М.: 1915. – 356 с.

⁶ Марочко В. І. Українська селянська кооперация. Історико-теоретичний аспект (1861-1928 рр.) / В. І. Марочко. – К.: Kots Publishing, 1995. – 224 с.

⁷ Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / І. А. Фареній. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 144 с.; Фареній І. А. Земські агрономи та селянська кооперация на початку ХХ ст. / І. А. Фареній // Вісник Черкаського університету. Серія: історичні науки. – Черкаси, 2005. – Вип. 66. – С. 88-93; Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття): автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / І. А. Фареній. – Інститут історії України НАН України, К., 2009. – 38 с.

⁸ Корелин А. П. Земства и мелкий кредит / А. П. Корелин. // Кооперация. Страницы истории / [отв. ред. Н. К. Фигуровская]. – Вып. 4. – М., 1994. – С. 23-31.

⁹ Сесак І. В. Земські установи на Поділлі / І. В. Сесак // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція історії дожовтневого періоду). – Кам'янець-Подільський, 1985. – С.12.

¹⁰ Хижняков В. В. Вказ. праця. – С. 36.

¹¹ Маслов С. Земство и его экономическая деятельность... – С. 82.

¹² Хижняков В. В. Вказ. праця. – С. 15-16.

¹³ Корелин А.П. Земства и мелкий кредит / А.П. Корелин. // Кооперация. Страницы истории / [отв. ред. Н.К. Фигуровская]. – Вып.4. – М., 1994. – С. 31.

¹⁴ Хижняков В. В. Вказ. праця. – С. 36.

¹⁵ Дописи // Муравейник-Комашня. – 1913. – № 22. – С. 11.

¹⁶ Земский отдел Киевской Всероссийской выставки 1913 г. – К.: Киевское губернское земство, 1913. – С. 240.

¹⁷ Бойков Н. Земство и кооперация / Н. Бойков // Газета. – 1911. – 14 октября. – С. 17-18.

¹⁸ Земский отдел Киевской Всероссийской выставки 1913 г. – К.: Киевское губернское земство, 1913. – С. 240-242.

¹⁹ Хижняков В. В. Вказ. праця. – С. 140-141.

²⁰ Державний архів Житомирської області. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 8 зв.

²¹ Бойков Н. Совецание представителей учреждений, содействующих развитию кредитной кооперации в Киевской губ. / Н. Бойков // Кооперативная жизнь. – 1913. – № 14-16. – С. 20.

²² Земский отдел Киевской Всероссийской выставки... – С. 240.

²³ Бойков Н. Земство и кооперация... – С. 18.

²⁴ Краткий очерк мероприятий Киевского губернского Земства по улучшению сельского хозяйства с 1904 по 1907 год. Составлен к Киевскому чрезвычайному губернскому земскому собранию апрельской сессии 1908 г. – К.: Экономический отдел Киевской губернской земской управы, 1908. – С. 151-153.

²⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 937. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1 зв.

²⁶ Корольков Б. Корреспонденции / Б. Корольков // Киевская земская газета. – 1912. – № 34. – С. 19.

²⁷ Краткий очерк мероприятий Киевского губернского Земства по улучшению сельского хозяйства с 1904 по 1907 год. Составлен к Киевскому чрезвычайному губернскому земскому собранию апрельской сессии 1908 г. – К.: Экономический отдел Киевской губернской земской управы, 1908. – С. 153.

²⁸ Михайлюк К. И. Краткий очерк Киевской Губернской Земской Управы по организации и развитию молочного хозяйства в губернии в 1912 г. / К. И. Михайлюк. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира акц. об-ва печатного и издательского дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1913. – С 5.

²⁹ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 1239. – Оп. 80. – Спр. 9. – Арк. 68-69 зв.

³⁰ Михайлюк К. И. Краткий очерк Киевской Губернской Земской Управы по организации и развитию молочного хозяйства в губернии в 1912 г. / К. И. Михайлюк. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира акц. об-ва печатного и издательского дела Н.Т. Корчак-Новицкого, 1913. – С. 11-12.

³¹ Хижняков В. В. Вказ. праця. – С. 67.

³² Шимановский П. Б. Земство и кооперация / П. Б. Шимановский // Вестник кооперации. – 1913. – Кн. 1. – С. 83.

³³ Хроника // Наше дело. – 1912. – № 1. – С. 10-11.

³⁴ Инструкторский отдел // Кооперативная жизнь. – 1913. – № 17-18. – С. 60.

³⁵ Кооперативная жизнь в России // Кооперативная жизнь. – 1913. – № 11. – С. 71.

³⁶ Про книги // Рілля. – 1911. – Ч. 20. – С. 533-534; Библиография // Украинская жизнь. – 1912. – № 3. – С. 115-116.

³⁷ Михайлюк К. Наше молочное хозяйство и торговля маслом / К. Михайлюк // Киевская земская газета. – 1913 – № 44. – С. 5-6; Михайлюк К. И. Молочная кооперация в Киевской губернии / К. И. Михайлюк // Киевская земская газета. – 1913. – № 27. – С. 8-10; Михайлюк К. Про молочарську справу на Київщині / К. Михайлюк // Муравейник-Комашня. – 1913. – № 31. – С. 8-11.

³⁸ Кузьменко Т. По Україні / Т. Кузьменко // Рілля. – 1911. – Ч. 6. – С. 184; Про діяльність земств та товариств // Рілля. – 1911. – Ч. 8-9. – С. 248.

³⁹ Як ми заснували сільськогосподарське товариство // Наше дело. – 1910. – № 6. – С.10.

⁴⁰ Разумов С. Е. О страховании товаров потребит. обществ // Киевская земская газета. – 1914. – № 23. – С. 12.

⁴¹ ЦДІАК України. – Ф. 937. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 132.

⁴² Земский отдел Киевской Всероссийской выставки... – С. 244-245.

⁴³ ДАКО. – Ф. 1239. – Оп. 81. – Спр. 3. – Арк. 23.

⁴⁴ ЦДІАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 2246. – Арк. 84.

⁴⁵ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 644. – Спр. 26. – Арк. 1-1 зв, 2-2 зв.

⁴⁶ М. Л. Хвальшива наука / М. Л. // Рілля. – 1912. – Ч. 3. – С. 88.

⁴⁷ Дописи // Муравейник-Комашня. – 1913. – № 1. – С. 11.

⁴⁸ Хроника // Наше дело. – 1910. – № 8. – С. 12.

⁴⁹ Маслов С. Земство и его экономическая деятельность... – С. 85.

⁵⁰ Моргун О. Нарис історії промислової кооперації України / О. Моргун. – Мюнхен: Український Вільний Університет, 1966. – С. 27.

⁵¹ Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні. (Спроба історико-статистичного начерку) / Б. Стопневич. – Полтава: Видання Полтавської спілки споживчих товариств, 1919. – С. 8-10.

⁵² Доклады Киевской Губернской управы по делам земского хозяйства пятому годичному собранию комитета 1908 г. По экономическим и сельскохозяйственным вопросам. – К.: Типо-литография товарищества «Печатня С. П. Яковлева», 1908. – С. 538, 543.

⁵³ Бойков Н. С. Как открыть и вести потребительное общество в деревне / Н. С. Бойков. – К.: Типорграфия Императорского Университет. Св. Владимира акц. о-ва печ. изд. дела Н.Т. Корчак-Новицкого, 1911. – 36 с.

⁵⁴ Бойков Н. С. Краткие указания о составлении годовых отчетов потребительных обществ / Н. С. Бойков // Газета. – 1909. – № 49. – С. 9-14; Еленин Н. Как устроить сельско-хозяйственное общество / Н. Еленин // Газета. – 1910. – № 38. – С. 6-9; Заикин Ф. Как организовать сельскохозяйственное общество на селе / Ф. Заикин // Газета. – 1909. – № 5. – С. 7-8.

⁵⁵ Кульжний А. Е. Очерки о сельскохозяйственной кредитной кооперации. (Статьи, доклады, заметки). 1900-1918 гг. / А. Е. Кульжний. – Пг.: Мысль, 1918. – С. 20-21.

⁵⁶ Кальницкий И. Кредитная кооперация и сахарные заводы / И. Кальницкий // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – № 10. – С. 9.

⁵⁷ Заметки // Наше дело. – 1910. – № 2. – С. 11.

⁵⁸ Меркулов А. В. Вопросы кооперативного движения в России / А. В. Меркулов – Пг.: Тип. «Рабочее дело», 1918. – С. 215.

⁵⁹ Масюкевич В. К вопросу о взаимоотношении земства и потребительских кооперативов / В. Масюкевич // Киевская земская газета. – 1913. – № 45. – С. 2-4.

⁶⁰ Кулыжный А. Е. Очерки о сельскохозяйственной кредитной кооперации... – С. 18-19.

⁶¹ Кулыжный А. Е. Деревенская кооперация. – Пг., 1918. – С. 162.

Yulia Magas-Demidas

Kyiv Hubernia Zemstvo Organization's Participation in Cooperative Movement at the Beginning of the XX-th Century

The paper deals with the Kyiv Hubernia zemstvo organizations' activity in the sphere of cooperation. The basic assistance directions, zemstvo figures' contribution to the evolution of cooperative movement at the period defined is characterized. Zemstvo organizations' cooperation with cooperatives, its positive results as well as errors are analyzed.

Key words: *Kyiv Hubernia, zemstvo, zemstvo instructor, agricultural cooperation, credit cooperative, consumer society.*

Надійшла до редколегії 02.10.2013 р.